

Сергій БІЛВНЕНКО
(Запоріжжя, Україна)

94 (367) + 94 (5). 327. “9”

Повсякденні умови праці селянства Степової України

Напрямок історії повсякдення передбачає виокремлення із щоденного перебігу життя певного індивідуума найбільш значимих для забезпечення його життєдіяльності щоденних турбот. У українського селянина Степової України XIX – початку XX століття весь життєвий цикл обертався навколо питань щоденної праці. Відійшли в минуле проблеми збройної боротьби із зовнішніми ворогами, якими довгий час виступали ногайці та кримські татари. З іншого боку селянство втратило авангард націотворчих процесів – козацтво, тому більшість селянства на певний час спокійно змиралася із статусом “малоросів”, як частини великого російського народу. Також зникли релігійні виклики у вигляді поширення унії, а православне та протестантське сектанство не набуло значимої ролі у українському селянському середовищі. Селянство лише поступово схиляється до поширення освітніх та культурницьких процесів, причому акцент робить на звичайній грамотності та знанні церковних канонів [5, с. 169, 170]. Економічне становище селянства після реформ 60-х років XIX століття розкривало перед підприємливими представниками стану широке коло можливостей, тому їх діяльність була спрямована на перетворення соціального ладу, а на поліпшення власного добробуту шляхом повсякденної праці. При дотриманні певних “правил гри” селянин міг претендувати на поліпшення стану власного господарства та відносно забезпеченого повсякдення.

При характеристиці повсякдення селянства історикам вкрай важливо осмислити з одного боку масив документальних та наративних джерел з даної проблематики, з іншого поза увагою дослідника не може залишитися величезний комплекс української художньої літера-

тури XIX – початку XX століття. Останній був абсолютно реальним відбитком свого часу, як і документальні джерела, адже навряд чи в голову авторам приходила думка фальсифікувати побутові умови та взаємовідносини селянства (як наприклад геніальному Сергію Параджанову в кінострічці “Тіні забутих предків”), а зробити це несвідомо їм не дозволяла вкоріненість в життя українського селянства та власне походження¹.

Історіографія повсякдення українського селянства Степової України на сьогодні знаходиться в дивному стані. З одного боку маємо змістовний комплекс літератури у площині української етнології, що досить тісно взаємопов’язана із історією повсякдення, з іншого не менш представницький історіографічний доробок із соціально-економічної історії українського селянства. Та при цьому всьому до сьогодні маємо лише одну колективну працю “Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921-1928 рр.)”. Розділ четвертий написаний Василем Марочком та Сергієм Ляхом характеризує селянське повсякдення українського селянина періоду нової економічної політики більшовиків. Автори зробили досить вдалу спробу знайти новий методологічний шлях при характеристиці селянства 20-х років XX століття, що з певними застереженнями можливо застосовувати і до селянства 60-х років XIX – початку XX століття [3].

Автори розділу пішли зовсім різними шляхами у характеристиці селянського повсякдення – В. Марочко акценти розставляє у характеристиці “сільської культури”, яку він протиставляє офіційній “культурі села” та селянського господарства (двору) як гаранта соціального відтворення шляхом поєднання організації праці і виробництва з побутовими відносинами. Таким чином автор намагається поєднати дослідження матеріальної та духовної складової повсякдення, та все ж економічна частина превалює над соціальною. Але найбільш виділяється параграф, що стосується теоретико-методологічних аспектів селянського повсякдення, автор зупиняється на науковому доробку досліджень з історії селянства епохи непу та досить чітко виділяє

---

¹ Навіть з відомої “Педагогічної поеми” Антона Макаренка можна виокремити деталі селянського повсякдення 20-х років XX століття, при всьому антиселянському та антиукраїнському спрямуванні роману саме Макаренко досить яскраво подає замальовки із соціальної організації українського селянства.

основні методологічні течії. С.Лях створив цикл наукових есе, що характеризують персону селянина кожного разу у новій іпостасі – власник, трудівник, економіст, сім'янин, політик, філософ. При цьому автор сам наголошує на розмитості меж кожної соціальної ролі свого героя, адже встановити чіткі кордони поведінкових особливостей у повсякденні селянина абсолютно неможливо, позаяк селянин є персоною органічною та доволі цільною. Досить показовою є джерельна база дослідників – періодика, публіцистика, статистика, актови, справочинні джерела, публікації усних джерел, художня література, при цьому відсутнє використання фото-, фотодокументів, етнографічних джерел [3].

Основою повсякдення українського селянина Степової України була щоденна праця, ця теза не потребує жодного пояснення хоча б у тому сенсі, що сама природа зайняття сільським господарством унеможлиблює стан неробства. Всі виробничі процеси сільського трудівника є вкрай важливими для самого факту його існування, тому в селянському середовищі неможливим є масове поширення соціальних девіацій, селянство не могло дозволити собі не працювати. Тому при явній чи прихованій відразі вищих ешелонів суспільства до фізичної щоденної праці, у селянському середовищі склався своєрідний культ праці – працювати до втрати свідомості вважалося найвищою заслугою, найбільше цінувався трудовий подвиг. При цьому чим важчими були умови виконання подвигу, тим більше він цінувався.

Проте існували звичайні для селянського середовища заборонені дні для праці, хоча досить часто заборона носила підмінний характер. Так заборонялося працювати в дні певних православних церковних свят (“величина” яких була досить умовною та просто освячена традицією). Найбільш сувора заборона стосувалася Великодня, Святої П’ятниці, Різдва, Благовіщення, Трійці. Людина, що ризикувала працювати в “празникові” дні, була приречена на нещастя, смерть, причому накликала лихо на всю родину. Особливо небезпечною була праця на свята вагітних жінок, що спричиняло каліцтво новонароджених немовлят.

Але все-таки працювали. Досить важко зрозуміти, що ставало основою для нехтування церковними та народно-моральними приписами – чи то десятиліття кріпацтва, що залишало за селянином право працювати лише на свята чи слабкість православ’я, чи навпаки розуміння релігійності на більш високому, ніж забобонність рівні.

У XIX століття Я.П. Новицький фіксує легенди, що ілюстрували та легітимізували заборони працювати на свята та у неділю. Масмо декілька сюжетів, які різняться лише канвою, але об'єднані одним смисловим навантаженням – невідворотність Божої карі за працю у “святий” день. Причому кара завжди найвищого ґатунку – смерть рідної людини від рук порушника-працелюба. За одним з них, чоловік вирішив дати волам їсти до світанку у Великдень, коли “не тіко чоловік, а й скотина не повинна їсти, поки не посвящать пасок”. Чоловік брав вилами сіно, під яким спав його брат, і заколов родича. Щоб каялись за такий гріх, Бог і поставив братів на Місяці. В іншому переказі, один з братів накладав вилами волам їсти у неділю, яка також є святковим днем, коли робити не можна. “В неділю гріх вилами давать скотові... Щоб всім було видко, Бог взяв і поставив тіх братів на місяці”. Третя розповідь також говорить про те, що брати працювали у неділю. За переказом: “У батька було два сини. Батько не велів їм ніколи робить у празники, бо гріх, а вони не слухали. Раз в неділю поїхали вони в степ за снопами”. Навантаживши повний віз, брати “заходились вершить”. Старший подавав сіно молодшому, який не втримався і впав на вила. Бог “обох братів так і поставив на місяці” [4, с. 143-144]. Для нас є цікавим другий сюжет, що стосується заборони годувати худобу у неділю за допомогою вил, адже зрозуміло, що жоден селянин при здоровому глузді не буде тримати робочих волів цілий день голодними, тому виникає табу на використання у неділю вил, а ось руками ймовірно накладати сіно до ясел було дозволено. Останні маніпуляції передбачають від людини більших зусиль та більшої витрати часу, проте відсутність допоміжного інструменту переводить процес годівлі худоби до неробочого процесу. Так наприкінці XX століття в селян с. Привільного Баштанського району Миколаївської області не вважалося в релігійні свята гріхом руками виривати бур'ян на городі, а от полінка за допомогою сапи засуджувалася.

А на початку цього ж століття спогади Сергія Сала малюють знову ж таки дуалістичну поведінку селян у сусідньому селі Горожено: “У неділю не робили, відпочивали. Хіба хтось перед вечером, як зазвонять “до вечері” вискочать у степ, щоб привезти на понеділок гарбу хліба. Жінкам і в неділю хватало роботи. А вже ж у полудень було зберуться сусіди в холодок під хатою погомоніти, полускати насіння.” [6].

Щодо іншої підміни понять – то тут присутня диференціація на хатню роботу та надвірну, так в селі Сурсько-Михайлівка Солонянського району Дніпропетровської області старожил (Петриченко Любов Лук'янівна, 1929 р.н.) розповідала, що її дідусь забороняв працювати у страсну п'ятницю надворі, на городі, але хатня робота дозволялася, окрім прання [8, с. 225]. Інший старожил (Гаркуша Клавдія Михайлівна, 1924 р.н.) на питання щодо перебігу святкування Трійці, відповідає, що “робить, нічого не робимо”.

Аналогічна картина фіксується і після II Світової війни в селі Біленьке Запорізької області: “Ну ранше ж які праздники були, релігійні ж. Хотя це вже і після війни було, ну все равно, на празники нічого не робили. Понаготовляємо їсти та і сидимо, отходили от войни. Ну конешно празнували Різдво”. [7, с. 330].

Всі інші дні українського селянина були заповнені постійною працею, так С.Р. Лях доводить, що самодіяльним членом громади селянська дитина переважно ставала вже в десятирічному віці, при цьому жоден селянин не залишався поза трудовими процесами протягом всіх чотирьох пір року. Цікавими є думки С. Ляха щодо можливості селянина розтягувати виробничі процеси через уповільнення темпів, збільшення перерв, ритуалу неквапливості, зниження трудового напруження взимку, велике число свят. Якщо останні дві позиції мають певне підґрунтя, то уповільнення темпів та збільшення перерв, ритуал неквапливості ніяк не можна переносити на всю селянську громаду, що була настільки різномірною у психосоматичних станах, як і будь-яка частина тогочасного суспільства [3, с. 128–129]. Певним чином і уповільнення темпів та інші ознаки можна віднести до елементарної втоми та підвищення обережності при певних видах роботи, що або потребували максимум уваги або певної точності.

Так селянин с. Більманки (сучасний Куйбишевський район Запорізької області) Данило Коншин у своїх спогадах позначає звичайний зимовий день 15-річного наймита у українця Дмитра Бабая, який мав дружину, сина 14 років, дочку 16 років і наймав зазначеного хлопця. Господарство Бабая було доволі заможним: 45 десятин ріллі, 9 коней, 2 корови, свині та вівці. Данило вважав, що роботи у нього було досить багато: до сходу сонця потрібно було нагодувати худобу, потім після сніданку переминачи прядиво (ймовірно вимочені коноплі) в конюшні, потім по обіді драти пір'я або скупти вовну, після вечері – прибирати зі столу, потім годувати свиней. На відпочинок та сон від-

водилося годин шість-сім. На жаль не відомо, який був зимовий графік у власних дітей Бабая, але в селянському середовищі навряд чи у них було набагато більше вільного часу. Сам наймит вважав умови праці дуже комфортними, так як головним було гарне харчування – сало, ковбаси, пироги із печінкою, сметана, після сніданку господиня виставляла самовар, пили чай в накладку [1, с. 95].

Коншину було з чим порівнювати – це був вже третій його господар. У двох перших харчування було поганим, а особисте ставлення негативним. На нашу думку головну роль тут відігравав національний принцип, адже перший господар був німець (меноніт), а другий грек. Тому до взаємовідносин “господар – наймит” долучався релігійно-національний аспект. Так німець примушував хлопця працювати на православні свята (див. вище гріховність даного заходу), погано годував (смердючі оселедці, картопля в кожушках, чорний хліб), не турбувався щодо їх гігієни (відмова в пранні, воші), а грек постійно в лайливих формах вказував на меншовартість та дикунство “хохла” у порівнянні із “висококультурним елліном” [1, с. 92–94].

Перевагами роботи у українця стало і навчання хлопця-наймита основам сільськогосподарських виробничих процесів, які не надав йому батько-п’яниця. Автор спогадів згадує навчання таким операціям як: запрягання коней, праця на косарці (машині), скиртування та інше.

Перехід від ксенофобів-іноземців до господаря-одноплемінника позначилася навіть на зовнішності наймита – він зробився “справним”. Причому саме це слово і значиться в загалом російськомовних спогадах. Далі Данило переходить до свого дядька у найми і тут умови праці дають змогу юнакові звершити свій трудовий “подвиг”. У дядька було більше 100 десятин ріллі, найманих робітників мало, тому косовиця обіцяє бути важкою. Спомини автор писав вже у похилому віці, але крізь рядки яскраво проступає гордість автора з приводу його трудової перемоги над дядьком та більш старшим наймитом, що беззаперечно віддали йому пальму першості під час косовиці.

Далі розігралася типова побутово-виробнича трагедія. Врожай був дуже добрим, жінці в трудовому запалі не розраховували своїх сил, працювали над перевіванням зерна дві доби поспіль. Віялка приводилася в дію ручним способом, коли о першій ночі прийшла черга дядині автора крутити віялку, вона задрімала та й похилила до трибів механізму голову, отримала важке поранення із розсіченням обличчя та

вибитими зубами. Але не це зупинило трудовий процес, а слова Данила про можливість подібної травми із-за втоми. Лише тоді дядько віддав наказ полишити роботу та йти відпочивати. Поранена просто полізла спати на піч, про лікаря чи хоча б знахарку ніхто навіть не згадує. Господар засинає із ложкою за столом, робітниця навіть не донесла ложку до рота – те ж саме, хлопець вийшов на тік впав на соломку – заснув. Цікавим є резюме автора “ось так раніш працювали, не знаючи міри, недосипали, недоїдали, все тяглися до наживи” [1, с. 99].

Загалом умови праці селянина вимагали від нього постійної уваги та могли в будь-який момент привести до травми, чи гірше, каліцтва або навіть смерті. Того ж таки Данила Коншина при посівній постійно ланцюгом збивають з ніг коні. Загалом загроза бути потоптаним кінсьми постійно стояла перед селянами, особливо дітьми, під час виконання певних робіт, а то і випадково.

Причинами важкої травми могла бути і звичайна п’яна бравада, так компанія селян-землевласників найняла при обмолоті зерна спеціаліста дарагача (дарагаля), який драгами² перевозив зерно до складів. Дарагаль виявився велетнем-п’яницею, що безперервно споживав неймовірну кількість горілки, та побився об заклад із господарями щодо неймовірного “геройського” вчинку – хвалився вирвати із працюючої молотарки паз, який врешті і відірвав йому повністю руку, правда допомога лікарів таки врятувала хоча б життя “героя” [1, с. 103].

Загалом повсякденні умови праці селянства Степової України виділялися, на нашу думку, кількома аспектами. Більші земельні наділи в порівнянні із Лісостепом та Поліссям, що припадали на заможних господарів та середняків, вимагали підвищеної концентрації сил саме під час польових робіт, а також догляду за обслуговуючою землеробство худобою. Товарний характер рільництва та поява низки заводів із виготовлення сільськогосподарських машин призвів до швидкої механізації процесу землеробства, що теж підвищувало ризики для селянства. Робочий день нормувався лише погодними умовами, здоровим глуздом (або його відсутністю) та низкою табуйованих днів, що складалася на основі православного календаря. Проте потрібно відмітити, що досить часто поняття праці видозмінювалося, або заборона не стосувалася домашньої роботи.

---

² Вид волокуші.

Джерела і література:

Конишин Д. Рассказ о своей жизни... / Передмова С.Шевчук. – Запоріжжя, 2008. – 272 с.

Ликова В. В. Представление о грехе у украинских крестьян Степной Украины в XIX веке (на материалах устного нарратива рассказов Я.П. Новицкого) // Причерноморские этюды – СПб – Кишинев – Одесса – Бухарест, 2009. – С. 166 – 173.

Нариси повсякденного життя радянської України в добу НЕПу (1921–1928 рр.). – К., 2010.

Новицький Я. Твори в 5-ти томах. – Т. 2. – Запоріжжя: Тандем-У, 2007.

Отчет члена Александровского уездного училищного совета, барона Н.А. Корфа за 1869–1870 учебный год. – Екатеринослав, 1870. – 180 с.

Спогади Сала Сергія Євменовича. Рукопис / Музей на громадських засадах с. Привільне Баштанського району Миколаївської області. – 11 зошитів, без дати, без нумерації.

Усна історія Степової України. – Запоріжжя: АА Тандем, 2009. – Т. 5.

Усна історія Степової України. – Запоріжжя: АА Тандем, 2010. – Т. 8. – 362 с.

Сергій Білівненко (*Запоріжжя, Україна*). Повсякденні умови праці селянства Степової України.

В статті робиться спроба охарактеризувати повсякденні умови праці селянства Степової України на основі лише нарративних джерел. Автор виділяє особливості саме Степової України, при цьому робиться висновок, що умови праці регламентувалися одночасно традиційністю, погодно-кліматичними умовами, міжетнічними взаємовідносинами та релігійними аспектами.

Ключові слова: Степова Україна, повсякдення, селянська праця, табу на працю.

Сергей Биливненко (*Запорожье, Украина*). Повседневные условия труда крестьянства Степной Украины.

В статье проводится анализ повседневных условий трудовой деятельности крестьянства Степной Украины на основании нарративных источников. Автор выделяет особенности конкретно степной части Украины, при этом предлагает выводы, что условия труда регламентировались одновременно традиционным укладом жизни, погодно-

климатическими условиями, межэтническими взаимоотношениями и религиозными аспектами.

Ключевые слова: Степная Украина, повседневность, крестьянский труд, табу на труд.

Bilivnenko Serhiy (Zaporizhzhya, Ukraine). The Everyday conditions of the labour of the peasantry of the Steepe Ukraine.

In article the analysis of everyday conditions of the labour activity of the peasantry of the Steepe Ukraine is conducted on the grounds of narrative sources. The Author emphasizes the particularities exactly Steepe part of Ukraine, at the same time he offers the conclusions that the conditions of the labour were specified by traditional mode of life, by climatic conditions, interethnic relations and religious aspects simultaneously.

Keywords: Steepe Ukraine, everyday life, peasant labour, taboo on a labour